

ALEKSANDRA PILARSKA

Wokół pojęcia poczucia tożsamości: przeгляд problemów i propozycja konceptualizacji

Pojęcie poczucia tożsamości (często używane synonimicznie z pojęciem tożsamości) pojawia się w różnych kontekstach wielu dyscyplin, które łączy zainteresowanie człowiekiem, jak również w użyciach potocznych. Ujmowane bywa w aspekcie społecznym (gdy odnoszone jest do pełnionych przez osobę ról i jej społecznych zaszeregowania oraz do stopnia jej identyfikacji z nimi; np. Phinney, Ong, 2007), relacyjnym (gdy rozpatrywane jest jako fenomen negocjowany, uzgadniany i podtrzymywany w procesach interakcji; np. Oleś, 2008), normatywnym (gdy określa pewien pożądany stan lub służy za kryterium zdrowia i dojrzałości; np. Erikson, 1997; Kernberg, 2006) czy procesualnym (gdy ujmowane jest dynamicznie, jako rozwijające się na przestrzeni życia, nieustannie konstruowane i rekonstruowane; np. Berzonsky, 1994; McAdams, 1988). Wielość naukowych zastosowań pojęcia poczucia tożsamości¹, jego interdyscyplinarny charakter, a także jego powszechne, intuicyjne rozumienie powoduje trudności na gruncie metodologicznym, w szczególności niewystarczające ugruntowanie teoretyczne narzędzi badawczych². Problemy z wypracowaniem spójnej definicji poczucia tożsamości pojawiają się także w ramach psychologii, dla której stanowi ono przecież jedno z najbardziej centralnych zagadnień. Nawet pobieżny przeгляд różnych definicji i poglądów badaczy wskazuje na znaczną dowolność interpretacyjną tego terminu. Poczucie tożsamości bywa traktowane jako kompetencja osobowościowa (Appelt, 2006), cecha struktury Ja (Kosmatka, 2014), właściwość Ja podmiotowego (Stępnicka, 2000), umysłowa reprezentacja Ja (Eustache i in., 2013) czy jakościowa zmiana rozwojowa (Opozda, 2007).

* Dr Aleksandra Pilarska, Instytut Psychologii, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza
e-mail: alpila@amu.edu.pl

¹ W bazie EBSCOhost określenie *sense of identity* zidentyfikowano w 1760 czasopismach akademickich oraz 1490 czasopismach nieakademickich (Dostęp 3 lutego 2016 roku).

² W pomiarze poczucia tożsamości wykorzystywanych jest wiele odmiennych narzędzi, dla przykładu wyodrębniona z *Minesockiego wielowymiarowego inwentarza osobowości (MMPI) Skala siły ego (SSE)* Barrona (1953; Jakubik i in., 1992), *Kwestionariusz samoopisu* Mandrosz-Wróblewskiej (1988), *Skala samooceny (TSCS)* Fittsa i Warrena (1996; Caddell, Clare, 2013) czy *Wielowymiarowy kwestionariusz samooceny (MSEI)* O'Briena i Epsteina (1988; Suchańska, Worach, 2013).

Często pojęcie poczucia tożsamości stosowane jest bez żadnych wyjaśnień, jak można się domyślać, raczej w obiegowym czy też popularnym znaczeniu odnoszącym się do zdawania sobie sprawy z tego, kim się jest (np. Jakubik i in., 1992; Peretti, Wilson, 1995; Starzomska, 2009). Ponadto, w wielu opracowaniach jest ono stosowane zamiennie z terminami pokrewnym jak self, ego, Ja, koncepcja siebie/Ja czy obraz siebie/Ja, bez należytej dbałości o ich zróżnicowanie (np. Bajcar, Borkowska, Czerw, Gąsiorowska, Nosal, 2006; Barnes, 1992; Baumeister, Muraven, 1996; Swann, Bosson, 2010). W niniejszym artykule mam nadzieję na przynajmniej częściowe uporządkowanie pojęciowe tej problematyki³.

Pojęcie poczucia jako kategorii psychologicznej

W znacznej części prac psychologicznych poświęconych zagadnieniom tożsamości poczucie tożsamości opisuje się jako „poczucie własnego istnienia jako jednostki” (Sokolik, 1996, s. 10), „poczucie bycia sobą pomimo zmian zachodzących w czasie” (Harwas-Napierała, 2007 s. 13) lub wyjaśnia się je, wskazując na jego składowe, zazwyczaj są to „poczucie ciągłości, wewnętrznej spójności i odrębności od innych ludzi” (Oleszkowicz, 2006, s. 89)⁴. Definicje takie o tyle trudno uznać za zadowalające, że próbują wyjaśnić poczucie tożsamości za pomocą innych poczucí, a tymczasem samo pojęcie poczucia nie ma w psychologii ściśle określonej definicji. Istnieje względna zgoda co do tego, że poczucie jest stanem subiektywnym (wewnętrznym, psychicznym), a nie jakością obiektywną. Oddają to rozróżnienia pojęciowe dokonane, dla przykładu, między bezpieczeństwem i poczuciem bezpieczeństwa czy między samotnością i poczuciem osamotnienia. Jednak natura owego stanu pozostaje polem dyskusji. Jak się zdaje, można tu wyróżnić dwa główne nurty.

Po pierwsze, poczucie traktowane jest jako odpowiednik terminów uczucie lub odczucie (bliższe angielskiemu terminowi *feeling*), a więc jako przynależne do zjawisk emocjonalnych. Ten sposób rozumienia pojęcia poczucia można znaleźć u Kwapisa i Brygoły (2013), którzy piszą, że „poczucie jako takie ma charakter afektywny” (s. 35), jak również u Olesia (2008), który podkreśla, że „poczucie najczęściej nasycone jest emocjami, dość trudno je zwerbalizować, i dlatego właśnie jest poczuciem, a nie przekonaniem albo składnikiem samowiedzy, reprezentacją poznawczą czy czymkolwiek innym” (s. 44). Dobrą ilustracją skojarzenia poczucia z emocjami są utrwalone w języku potocz-

³ Konceptualizacja i operacjonalizacja zjawisk tożsamościowych wydaje się być wciąż powracającym problemem, o czym świadczą ukazujące się dość systematycznie opracowania poświęcone przeglądowi i/lub syntezie dotychczasowego dorobku teoretyczno-empirycznego tej dziedziny (np. Brzezińska, Ciecuch, 2015; Gałdowa, 2000; Jarymowicz, 1988; Oleś, Batory, 2008).

⁴ Te same sformułowania bywają przywoływane jako definicje tożsamości (np. Kotlarska-Michalska, 2007).

nym zwroty, takie jak *poczucie winy*, *poczucie wstydu* czy *poczucie dumy*⁵. Po drugie, poczucie traktowane jest jako odpowiadające terminom przeświadczenie, przekonanie lub spostrzeżenie (bliższe angielskim terminom *belief* oraz *perceived*), a więc jako odnoszące się do poznania. Taki sposób rozumienia pojęcia poczucia odnaleźć można w Rottera (1966) koncepcji poczucia umiejscowienia kontroli (*a belief in internal versus external control*) oraz Bandury (1986, 2005) koncepcji poczucia własnej efektywności (*self-efficacy belief, sense of personal efficacy*), gdzie ujmowane jest ono jako rodzaj sądów na swój własny temat, a zatem jako element samowiedzy. Do kategorii sądów (przekonań, spostrzeżeń, wnioskowań) zaliczają poczucie Witwicki (1962) oraz Grzegorek (2000)⁶, podkreślając jednocześnie, że sądy te cechują się najczęściej znacznym poziomem niepewności. Także ten, poznawczy, sposób ujmowania poczucia znajduje odzwierciedlenie w języku potocznym, gdzie pojęcie to zawiera się w takich wyrażeniach, jak *poczucie swobody wyboru*, *poczucie spełnionego obowiązku* czy *poczucie zmarnowanego czasu*⁷.

Wskazaną wyżej dwoistość fenomenu poczucia proponuję uznać za jego cechę istotową i przyjąć, że poczucie ma charakter poznawczo-afektywny (zob. Brzozowski, 1985). Stanowi stan świadomościowy, sposób doświadczania, w którym obecny jest jakiś stopień zaangażowania afektywnego i poznawczego, a więc łączący przeżycie i rozumienie. Zgodnie ze słownikową definicją, poczucie to „zdawanie sobie sprawy z pewnych faktów, zjawisk zachodzących w otaczającym świecie, stanów wewnętrznych itp.” (*Słownik języka polskiego*, b.d.). Jakie są źródła owego zdawania sobie sprawy? Użytecznym jest, jak sądzę, przyjąć, że poczucie jest fenomenologicznym przejawem wykorzystywania

⁵ Warto zwrócić uwagę, że termin poczucie towarzyszy częściej określeniom emocji tradycyjnie zaliczanych do złożonych, a więc bogatszych o aspekt interpretacyjny (Kolańczyk, 1999), w szczególności tzw. emocjom samoświadomościowym.

⁶ Grzegorek (2000) dokonuje pogłębionej analizy pojęcia poczucia, osadzając je w ramach koncepcji zjawisk psychicznych Twardowskiego (1965).

⁷ W *Słowniku psychologicznym* pod redakcją Szewczuka (1979) poczucie ujmowane jest jako „trudny do określenia stan świadomościowy, w którym wiemy, że coś jest, że coś zachodzi, ale nie potrafimy tego bliżej określić” (s. 196). Jednak już na poziomie konkretyzacji pojawiają się pewne sprzeczności. W tym samym słowniku poczucie niższości określane jest jako „ogólna ocena [wyróżnienie A.P.] siebie jako gorszego (słabszego, mniej zdolnego, itp.) w stosunku do członków grupy odniesienia” (s. 197), a poczucie winy jako „nieprzyjemny stan emocjonalny [...] [który] powstaje wówczas, gdy jednostka sama *dochodzi do przekonania* [wyróżnienie A.P.], iż naruszyła własne standardy” (s. 179). W *Słowniku psychologii* pod redakcją Siuty (2005) poczucie definiowane jest jako „specyficzny typ reprezentacji poznawczej, wyróżniony przez: niejasne pochodzenie, złożoną i trudną do sprecyzowania naturę oraz strukturę, a także, w konsekwencji, nie do końca określony walor poznawczy” (s. 185-186), przy czym w różnych specyficznych kontekstach „eksponuje się doświadczeniowy charakter poczucia, obecność i rolę składników emocjonalnych, motywacyjną funkcję, obecność składników intelektualnych (przekonań)” (s. 186).

(obróbki) nabytej wiedzy oraz własnych reakcji emocjonalnych. Procesy te, jak większość operacji psychicznych, mogą mieć przebieg automatyczny lub kontrolowany (zob. Strack, Deutsch, 2004). Oznacza to, że rozpoznanie czegoś, które wyraża się w poczuciu, może wyrastać zarówno z przedrefleksyjnego (intuicyjnego) uprzytamniania, jak i refleksyjnego uświadamiania (zob. May, 1973; Reykowski, 1992)⁸. W obu przypadkach może cechować się różnym stopniem pewności (siłą). Podsumowując, poczucie odnosi się do sposobu doświadczania czegoś (przedmiotu poczucia⁹). Stanowi efekt aktywności świadomego podmiotu, która zmierza do określenia, że „coś jest”, przy czym w wewnętrznym doświadczeniu osoby nie musi stanowić końcowego ogniwa rozbudowanego w czasie rozumowania. Powróć do tego w dalszych częściach tekstu¹⁰.

Tożsamość i poczucie tożsamości

W psychologii pisze się o tożsamości i o poczuciu tożsamości¹¹. Pojęcia te są przez wielu autorów stosowane wymiennie i synonimicznie¹². Wielu jednak postuluje potrzebę ich rozróżniania, proponując jednocześnie zgoła odmienne kryteria ich odróżnienia. I tak, niektórzy sprowadzają różnicę między tożsamością a poczuciem tożsamości do różnicy między percepcją obserwatora (perspektywa zewnętrzna) a percepcją aktora (perspektywa wewnętrzna). Pojęcie tożsamości odnoszone jest zatem do właściwości osoby, które jej otoczenie uznaje za ważne i umożliwiające jej rozpoznanie, zaś pojęcie

⁸ Można zaryzykować twierdzenie, że zakres poczucia mieści się na kontinuum, którego krańce wyznaczają sądy intuicyjne (oparte w większym stopniu na materiale wrażeniowym) i sądy racjonalne (oparte w większym stopniu na materiale pojęciowym; zob. James, 1890; Nęcka, Orzechowski, Szymura, 2006).

⁹ Podobnie jak inne akty psychiczne, poczucie cechuje intencjonalność tj. odniesienie do czegoś (przedmiotu).

¹⁰ Na marginesie dyskusji na temat statusu pojęcia poczucia, warto przywołać pogląd Eriksona (1997), dla którego poczucie (*sense of*) ma trójzakresową strukturę i obejmuje „sposoby doświadczania dostępne introspekcji, sposoby zachowania, zauważalne przez innych oraz nieświadome stany wewnętrzne, rozpoznawalne za pomocą badań i analiz” (s. 261). Twierdzenie to mogłoby sugerować, że poczucie może być potwierdzone za pomocą zewnętrznych kryteriów (obserwowalnego zachowania), a zatem, że ma jakby podwójną, subiektywnie-objektywną naturę. Przyjęcie takiej perspektywy jest atrakcyjne z metodologicznego punktu widzenia, gdyż uzasadnia w empirycznych studiach nad poczuciami wyjście poza dane wyłącznie introspekcyjne.

¹¹ Pomijam w tym miejscu kontrowersje wokół, charakterystycznego dla poznania psychologicznego, pomieszenia (zrównania) ontologicznej płaszczyzny przedmiotu (tożsamości jako takiej) i jego reprezentacji (pojęciowej, poczuć). Zainteresowanych tą kwestią Czytelników odsyłam do prac Krzyżewskiego i Kazberuk (2000), Sikory (2008) i Olesia (2008).

¹² Dla przykładu, Rękosiewicz (2012), Rusiak (2014) i Wasilewska (2014), odwołując się do modelu Luyckxa i współpracowników (2008), piszą raz o „wymiarach poczucia tożsamości”, a w innych miejscach o „wymiarach tożsamości”.

poczucia tożsamości – do postrzegania i rozpoznawania siebie przez osobę (np. Brzezińska, 2000; Melchior, 1993). W tym ujęciu tożsamość jest zjawiskiem atrybuowanym, przysługującym jednostce o tyle, „o ile jednostka ta zostanie wyodrębniona spośród innych jednostek przez jakiegoś «innego» (może być nim badacz czy partner interakcji)” (Melchior, 1993, s. 231) i ukonstytuowanym przez przypisanie jej określonego zestawu, niekoniecznie jej przysługujących, cech. Innymi słowy, jedynie taką tożsamość ma osoba, jaka przejawia się w reakcjach innej osoby. Rodzi to jednocześnie wątpliwość, czy – parafrazując słowa Jamesa (1890) – tak wiele tożsamości ma jednostka, jak wiele jest osób, które rozpoznają ją w określony sposób?

Zgodnie z innym poglądem poczucie tożsamości jest niejako rudymenarną formą tożsamości. Interpretację taką można odnaleźć w pracach Jarymowicz (1989), która pojęcie poczucia tożsamości rezerwuje dla „synkretycznych¹³ odczuć bycia tą samą, a nie inną osobą – odczuć o charakterze pierwotnym i nieredukowalnym” (s. 655)¹⁴. Do poczucia tożsamości jako „niepewnej” postaci tożsamości nawiązuje także Oleś (2008), który pojęcie tożsamości (osobistej lub społecznej) odnosi do tych przypadków „kiedy swą tożsamość osoba potrafi określić, zdefiniować lub opisać – co czyni na poziomie refleksyjnym” (s. 44), zaś pojęcie poczucia tożsamości do sytuacji, „gdy chcemy podkreślić aspekt subiektywny, co szczególnie dobrze odnosi się do tożsamości niepewnej, kiedy człowiek nie za bardzo wie, kim jest, a jedynie ma poczucie (albo i nie ma) oraz gdy odnosimy się do stanów z pogranicza normy” (s. 44). Takie rozumienie poczucia tożsamości wydaje się spójne z wąską definicją poczucia jako niedostatecznie uświadomionego przekonania. Wówczas jednak, często używane w literaturze przedmiotu określenia, takie jak „silne poczucie tożsamości” (np. Beyers, Seiffge-Krenke, 2010; Oleś, 2000), „dojrzałe poczucie tożsamości” (np. Erikson, 1974; Karaś, Kłym, Ciecuch, 2013) czy „zdrowe poczucie tożsamości” (np. Kroger, 2013; Schwartz, Luyckx, Crocetti, 2015), należałoby uznać za oksymorony.

Wreszcie, tożsamość i poczucie tożsamości są rozróżniane przez odniesienie do przedmiotowego i podmiotowego aspektu tożsamości. Wskazana dwoistość tożsamości jest pochodną Jamesa (1980) podziału na Ja podmiotowe (czyste ego, Ja poznające, *I*), które jest „tym”, co czuje, myśli, spostrzega i kieruje zachowaniem, oraz Ja przedmio-

¹³ Termin synkretyczny odnoszony jest w psychologii do percepcji obiektów i zjawisk w sposób całościowy, bez wyodrębniania poszczególnych składowych. Synkretyzm spostrzegania jest normalnym etapem w rozwoju dziecka, może też być przejawem zahamowania rozwoju emocjonalnego i poznawczego (zob. Szewczuk, 1979).

¹⁴ W literaturze spotyka się również pogląd przeciwny, który zakłada, że poczucie tożsamości jest rozwojowo późniejszą (wtórną) warstwą tożsamości, której istnienie jest warunkowane treściami konstytuującymi tożsamość (np. Straś-Romanowska, 2008; Mandrosz-Wróblewska, 1988; zob. Jarymowicz, Szustrowa, 1980).

towe (Ja empiryczne, Ja poznawane, *me*), które obejmuje wszystko to, co człowiek może nazwać własnym, tj. te materialne, społeczne i duchowe zasoby, które wywołują w nim pewne uczucia i pobudzają pewne działania¹⁵. Zgodnie z zasadami różnicowania aspektów Ja „rozpada się” pojęcie tożsamości. Tożsamość w aspekcie przedmiotowym wyznaczana jest przez charakterystyki treściowe na poziomie Ja przedmiotowego. O charakterystykach tych można orzekać przypisując im pewną jakość, natężenie i organizację, co stanowi przedmiot teoretycznej refleksji i badań empirycznych w ramach nurtu poznawczego (np. Jarymowicz, 1989, Mandrosz-Wróblewska, 1988). Tożsamość w aspekcie podmiotowym odnosi się do aktywności Ja podmiotowego (procesu różnicowania i scalania doświadczenia) i zwykle się ją ujmować w kategoriach powtarzających się sposobów przeżywania siebie (zob. Batory, 2012; Brygoła, 2013). Ujęcie poznawcze (treściowe) tożsamości można zatem przeciwstawić ujęciu fenomenologicznemu (poczuciowemu). Właśnie ta perspektywa rozumienia zjawiska tożsamości jest rozwijana w niniejszej pracy. Była także przedmiotem wielu moich wcześniejszych dociekań empirycznych (zob. dalsze rozważania).

Poczucie tożsamości, zgodnie z przyjętym tu rozumieniem poczucia, odnosi się do sposobu doświadczania własnej osoby, obejmującego rozpoznanie, że jest się tą samą – na przestrzeni czasu i w różnych kontekstach – niepowtarzalną, odrębną od wszystkich innych, urzeczywistniającą się całością. Odnosi się zatem do podmiotowego aspektu tożsamości (np. Brygoła, 2013; Pilarska, Suchańska, 2013). Za kluczowy dla ukonstytuowania się (a dalej podtrzymywania i wzmacniania) poczucia tożsamości uznają moment intuicyjno-refleksyjnego odniesienia się do własnej osoby jako całości, do własnego istnienia jako jednostki (zob. Pilarska, 2014, 2015a; Pilarska, Suchańska, 2013, 2015a). Odniesienie takie dostarcza „przesłanek” poczuciu tożsamości w postaci pewnej jakości przeżyciowej w mniejszym lub większym stopniu powiązanej z możliwą do zwerbalizowania wiedzą na swój temat¹⁶. Oznacza to, że poczucie tożsamości bazuje (w mniejszym lub większym stopniu) na treściowej zawartości tożsamości, choć nie informuje o tym, jakie treści składają się na tożsamość jednostki¹⁷. Uwzględniając pra-

¹⁵ Należy podkreślić, że dokonany przez Jamesa podział wskazuje jedynie na możliwość wyróżnienia dwóch aspektów Ja, a nie na istnienie dwóch odrębnych Ja – świadomość (i szerzej – doświadczenie) jest zawsze zarazem świadomością czegoś i świadomością czyjaś (Gutowski, 2011).

¹⁶ Wydaje się to zbieżne z myślą Jamesa (1890), który twierdził, że „poczucie naszej własnej osobistej tożsamości [...] jest dokładnie takie samo jak jakiegokolwiek inne nasze spostrzeżenia tożsamości wśród zjawisk” (s. 334-335), a jako leżące u podstaw uznawania przedmiotów za tożsame, wskazywał doświadczenie zmysłowe oraz porządkujący je system znaczeń (pojęcia; zob. James, 2002; Gutowski, 2011).

¹⁷ Podobnie jak, na przykład, odbiór (sposób doświadczania) dzieła sztuki nie informuje o tym, co owo dzieło przedstawia.

widłości rozwoju emocjonalnego i poznawczego, należałoby przyjąć, że pierwotną kategorię przesłanek poczucia tożsamości stanowią globalne, zmysłowo-afektywne doznania, zaś rozwój poczucia tożsamości polega na opracowywaniu i wzmacnianiu owych zaczątkowych, synkretycznych przeżyć w toku podmiotowej aktywności refleksyjnej (analityczno-syntetycznej). Koresponduje to z założeniem, że samoidentyfikacja i samopoznanie osiągane są dwoma drogami – przez przeżywanie siebie oraz przez analizowanie sensu własnych przeżyć (np. Epstein, 2003; Trzebińska, 2002). Pozwala także przyjąć, że człowiek potrafi rozpoznać we własnym doświadczeniu przejawy poczucia tożsamości (interpretowane jako jego operacyjne wskaźniki) i jest zdolny do ich wyartykułowania.

Zgodnie z przyjętym w literaturze przedmiotu poglądem poczucie tożsamości jest fenomenem wielowymiarowym i obejmuje swoim zakresem szereg tzw. specyficznych poczuc tożsamościowych, powiązanych ze sobą, choć nie zawsze w sposób ścisły. Spośród nich najważniejsze (najczęściej przywoływane w literaturze) to: poczucie wewnętrznej treści, poczucie niepowtarzalności, poczucie odrębności, poczucie spójności, poczucie ciągłości w czasie oraz poczucie własnej wartości (np. Brygoła, 2013; Majczyzna, 2000; Oleś, 2008; Pilarska, 2012a, 2014; Pilarska, Suchańska, 2015a; Sokolik, 1996; Vignoles, Regalia, Manzi, Golledge, Scabini, 2006). Poczucie wewnętrznej treści odnosi się do sposobu doświadczania własnego życia wewnętrznego i przejawia się w poczuciu posiadania myśli, uczuć, motywów, postaw itd. oraz swobodzie dostępu do nich. Deficyty w tym obszarze będą wiązały się z poczuciem wewnętrznej pustki, aż po poczucie paraliżu i inercji. Poczucie niepowtarzalności odnosi się do sposobu doświadczania własnej specyficzności (odróżnialności) i przejawia się w poczuciu bycia kimś wyjątkowym, unikalnym, różnym od wszystkich innych osób. Deficyty w tym obszarze będą wiązały się z poczuciem typowości i anonimowości. Poczucie odrębności odnosi się do sposobu doświadczania własnych granic i przejawia w zdolności różnicowania tego, co przynależne lub nieprzynależne do Ja (w sensie fizycznym i psychicznym). Deficyty w tym obszarze będą wiązały się z poczuciem rozpyływania się, zatracania siebie, zlewania się z innymi. Poczucie spójności odnosi się do sposobu doświadczania własnej integralności i przejawia się w poczuciu własnej jedności i sensownego porządku w obrębie własnego Ja. Deficyty w tym obszarze będą wiązały się z poczuciem wewnętrznej sprzeczności, rozbicia Ja na części. Poczucie ciągłości w czasie odnosi się do sposobu doświadczania własnej historyczności i przejawia się w poczuciu trwałości (kontynuacji) własnego Ja i bycia tą samą osobą, mimo upływu czasu i zachodzących w osobie zmian. Deficyty w tym obszarze będą wiązały się z poczuciem braku łączności z własną przeszłością, stania się kimś innym. Poczucie własnej wartości odnosi się do sposobu doświadczania własnego znaczenia (ważności) i przejawia w poczuciu własnej godności i sprawczości. Deficyty w tym obszarze będą wiązały się z poczuciem gorszości, bezwartościowości i bezradności.

Traktowanie poczucia tożsamości jako zjawiska wielowymiarowego implikuje możliwość badania nie tylko nasilenia (intensywności doświadczania) poczuć tożsamościowych, ale także analizowania ich konfiguracji (struktury), w tym poszukiwania modelu psychologicznie dojrzałego poczucia tożsamości. W tym kontekście warto przywołać trafną uwagę Sokolik (1996), że „dopiero spełnienie wszystkich warunków określilibyśmy jako subiektywnie niezaburzone poczucie tożsamości” (s. 11). Chodzi tu zatem o utrzymywanie stanu pewnej równowagi, w którym wzmacnianie danego poczucia tożsamościowego ani nie odbywa się kosztem naruszenia, ani nie jest próbą kompensacji słabości innego poczucia¹⁸, lecz wszystkie są podtrzymywane w sposób harmonijny.

Na zakończenie tej części rozważań warto dodać, że pojęcie poczucia tożsamości często jest łączone z dodatkowymi określeniami, takimi jak, dla przykładu, poczucie tożsamości etnicznej (np. Lee, Yoo, 2013), poczucie tożsamości regionalnej (np. Reiter, Katz, Ferketich, Ruffin, Paskett, 2009), poczucie tożsamości narodowej (np. Lachowicz-Tabaczek, 2000), poczucie tożsamości płciowej (np. Opozda, 2006) czy poczucie tożsamości zawodowej (np. Rogozińska-Pawełczyk, 2011). Każde z tych „poczuć tożsamości” odnosi się do nieco innego zakresu doświadczeń osoby, co innego jest ich przedmiotem. Wszystkie jednak dają się odróżnić od poczucia tożsamości, tak jak zostało ono tu zdefiniowane, gdyż dotyczą sposobu doświadczania siebie w relacji do pewnych elementów rzeczywistości obiektywnej (tj. zewnętrznej, istniejącej niezależnie od woli czy wiedzy jednostki) – regionu i jego tradycji, grupy narodowościowej czy społeczno-kulturowej roli przypisanej danej płci.

Poczucie tożsamości a pojęcie pokrewne

Dotychczasowe uściślenia pojęciowe warto uzupełnić o wskazanie miejsca tożsamości i poczucia tożsamości w systemie pojęć pokrewnych, takich jak Ja, koncepcja siebie/Ja, self, ego. Częstokroć wspomniane terminy są utożsamiane ze sobą i stosowane zamiennie¹⁹. Bywa to rezultatem przyjętej perspektywy teoretycznej, a więc specyficznego sposobu konceptualizowania Ja i/lub tożsamości (np. koncepcja Hermansa dialogowego Ja; Batory, 2010), częściej jednak jest wyrazem nieuzasadnionego merytorycznie pomieszania zakresu pojęć²⁰. Sprzyja to nieporozumieniom i błędom, w szczególności nieuprawnionemu stosowaniu tych samych narzędzi badawczych w odniesieniu do różnych *de facto* zjawisk oraz przenoszeniu wniosków wynikających z analizy jednych

¹⁸ We wcześniejszych doniesieniach zwracałam uwagę na możliwą – w sytuacji zagrożenia poczucia tożsamości – kompensacyjną rolę silnego poczucia niepowtarzalności (np. Pilarska, 2012a, 2015a).

¹⁹ Problem ten może być związany z różnym tłumaczeniem terminów z języka angielskiego.

²⁰ Wydaje się, że gro autorów za uprawniającą do nieprecyzowania zakresu pojęć uznaje „nie-dobrą” praktykę innych autorów (np. Jung, 2007).

zjawisk na zjawiska odmienne. Przykładem błędu pierwszego rodzaju jest wykorzystywanie w pomiarze poczucia spójności oraz poczucia ciągłości *Kwestionariusza samoopisu* (Mandrosz-Wróblewska, 1988), tj. służącej do badania samowiedzy samoopisowej skali zawierającej listę 38 przymiotników. W metodzie tej pojedyncza ocena odnosząca się stopnia, w jakim opisuje osobę cecha „spójny” przyjęta jest za wskaźnik poczucia spójności, zaś stopień zbieżności samoopisów dokonywanych przez osobę dwukrotnie w odstępie dwóch tygodni uznawany jest za wskaźnik poczucia czasowej ciągłości. Za przykład błędu drugiego rodzaju może posłużyć formułowana w literaturze teza o bezpośrednim związku treściowej spójności koncepcji Ja ze spójnością tożsamości, której dobrą ilustracją jest stwierdzenie Blocka (1961), iż zmienność koncepcji Ja w rolach (ściślej, różnice w ocenach natężenia cech) charakteryzuje „interpersonalne kameleony pozbawione wewnętrznego rdzenia tożsamości” (s. 392; zob. Donahue, Robins, Roberts, John, 1993; Styła, Jankowski, Suszek, 2010).

Punktem wyjścia do uporządkowania istniejącego chaosu terminologicznego niech będzie wprowadzone przez Jamesa (1890) rozróżnienie podmiotowego i przedmiotowego aspektu Ja (*self*). Na rozróżnieniu tym bazują późniejsze, komplementarne wobec siebie, ujęcia, akcentujące dynamiczne i procesualne lub strukturalne i treściowe aspekty Ja. Pierwsze z tych podejść nawiązuje do kategorii ego²¹ oraz *I*, mających długą tradycję na gruncie psychodynamicznym. Pojęcie ego, w ustalonym przez Eriksona (1968) znaczeniu, odnosi się do wewnętrznego mechanizmu organizacji (selekcji i syntezy) doświadczenia i działania, funkcjonującego częściowo na poziomie nieświadomym, zaś pojęcie *I* do strumienia świadomości. Przedmiotem licznych analiz teoretycznych i empirycznych w ramach tego podejścia są zagadnienia samoświadomości (np. Duval, Wicklund, 1972; Fenigstein, Scheier, Buss, 1975), funkcji wykonawczej Ja (samoregulacji i samokontroli; np. Baumeister, Heatherton, Tice, 2000; Carver, Scheier, 1998) oraz motywów Ja (np. samowaloryzacji, samoweryfikacji, samopoznania, samodoskonalenia; Sedikides, Strube, 1997; Swann, Rentfrow, Guinn, 2003; Taylor, Neter, Wayment, 1995).

Drugie podejście, spopularyzowane przez psychologię nurtu społeczno-poznawczego, rozważa Ja jako formę poznawczej reprezentacji własnej osoby, czyli utrwalony, zorganizowany system wiedzy osobistej, na określenie którego używa się terminów takich jak: koncepcja siebie/Ja, schemat Ja, obraz siebie, teoria Ja. Terminy te w znacznej mierze zastąpiły tradycyjny, ale i bardziej dwuznaczny termin *self* (Erikson, 1968).

²¹ W klasycznym, freudowskim ujęciu, pojęcie ego (*Ich*) ma szerszy zakres znaczeniowy i odnosi się zarówno do podmiotowego, jak i przedmiotowego aspektu Ja: z jednej strony zostają mu przypisane rozmaite funkcje i procesy (np. kontrola percepcji, badanie rzeczywistości), z drugiej rozumiane jest substancjalnie jako grupa wyobrażeń czy pochodna procesu identyfikacji (Freud, 2005). Obejmuje zarazem swoim zasięgiem nie tylko sferę świadomości, lecz także przedświadomości i nieświadomości.

Do głównych problemów analizowanych w ramach tego podejścia należą zagadnienia treściowej zawartości Ja oraz formalnych cech struktury Ja (np. Campbell, Assanand, Di Paula, 2004; Donahue i in., 1993; Linville, 1987; Showers, 1992), a dominującą perspektywą prowadzonych analiz jest model złożonego (wielorakiego, wieloaspektowego) Ja (np. Higgins, 1987; Markus, Nurius, 1986).

Analogiczny porządek można wprowadzić do analiz tożsamości, wyróżniając – przywołane już wcześniej – ujęcia, które skupiają się na jej aspektach podmiotowych lub przedmiotowych, przy czym konieczne jest podkreślenie, że analogia nie oznacza zrównania. Tożsamość, zarówno w sensie podmiotowym, jak i przedmiotowym, kształtuje się na bazie Ja, niemniej jednak rządzi się innymi od niego prawami. Należy zatem traktować ją jako względnie niezależny od Ja fenomen (np. Batory, 2012; Oleś, 2008).

W perspektywie podmiotowej tożsamość rozważana jest jako przejaw Ja podmiotowego. Ujawnia się zatem poprzez odniesienie osoby do niej samej oraz reagowanie na to, co tkwi w obrębie jej doświadczenia. To właśnie pochodne takich samoodniesień, w postaci specyficznych sposobów doświadczania własnej osoby, określane są mianem poczucia (poczuć) tożsamości (zob. Batory, 2012; Brygoła, 2013). Afektywno-refleksyjne umocowanie poczuć tożsamościowych pozwala na przypisanie im pewnego ładunku motywacyjnego. Na motywacyjny charakter poczuć, związany z tendencją do ich podtrzymywania i wzmacniania, wskazują koncepcje zasad czy motywów tożsamościowych (np. Breakwell, 2010; Vignoles i in., 2006). Motywy te są swoiste dla tożsamości, w różnym stopniu uświadamiane i wyraźnie skojarzone z poczuciami tożsamościowymi. Wyróżnia się tutaj motywy ciągłości, odrębności, własnej wartości, własnej skuteczności, znaczenia oraz przynależności (np. Breakwell, 2010; Oleś, 2008; Vignoles i in., 2006).

W perspektywie przedmiotowej tożsamość ujmowana jest jako część Ja przedmiotowego, „ekstrakt z koncepcji siebie” (Oleś, 2008, s. 50). Na jej zawartość treściową składają się charakterystyki szczególnego rodzaju, wyróżniony zbiór cech określanych w różnych ujęciach jako cechy centralne, ważne, krytyczne, schematowe, dystynktywne, relewantne, stanowiące identyfikatory Ja (np. Grzegołowska-Klarkowska, 1988; Jarymowicz, 1984; Mandrosz-Wróblewska, 1988; Oleś, 2008; Schlenker, 1985). To, że tożsamość dzieli swą treściową zawartość z Ja, nie oznacza jednak, że podziela jego strukturalne właściwości. Naczelną regułą wewnętrznej organizacji tożsamości jest bowiem (względna) spójność i stałość (np. Oleś, 2008). A zatem, o ile panuje względna zgoda co do złożonej natury Ja, a pojęcie wielorakiego Ja (wielości Ja) wydaje się kluczowym dla współczesnych rozważań, o tyle pojęcie wielorakiej tożsamości (wielości tożsamości) budzi ostre kontrowersje (zob. Batory, 2012; Berzonsky, 2005; Oleś, 2008)²².

²² Część badaczy prezentuje odmienne stanowisko, traktując tożsamość jako dostępny w danym kontekście aspekt Ja (Finkenauer, Engels, Meeus, Oosterwegel, 2002; Oyserman, Elmore, Smith, 2012). W tym ujęciu „Ja odnosi się do osoby jako całości oraz obejmuje wiedzę i uczucia,

Warto w tym miejscu sformułować jeszcze jedną uwagę. Powyższe rozważania brały za punkt wyjścia „dwoistą”, podmiotowo-przedmiotową naturę Ja, prowadzącą ku różnym perspektywom ujmowania Ja i tożsamości. Należy jednak pamiętać o pierwotnej nierozłączności aspektów podmiotowych i przedmiotowych (zob. przypis 15), a także o tym, że realizacja postulatu całościowego badania fenomenów Ja i tożsamości jest możliwa (o ile w ogóle) tylko przy uwzględnieniu ich obu.

Z badań własnych nad poczuciem tożsamości

Zagadnienia wciąż otwarte i kwestie sporne, podniesione we wcześniejszych częściach artykułu, stały się inspiracją do podjęcia badań własnych nad zagadnieniem poczucia tożsamości. W badaniach tych poczucie tożsamości operacjonalizowane było przy użyciu autorskiego *Wielowymiarowego kwestionariusza tożsamości* (WKT; Pilarska, 2012b, 2014). W najnowszej wersji (Pilarska, 2015b) kwestionariusz obejmuje 45 pozycji, które odnoszą się do sześciu, opisanych wcześniej, poczuc tożsamościowych (wewnętrznej treści, niepowtarzalności, odrębności, spójności, ciągłości w czasie oraz własnej wartości) i które treścią nawiązują zarówno do osobistych przeżyć i doświadczeń (np. „Miewam poczucie, że jestem sobie obcy/-a”; „Bywa, że pojawia się we mnie ktoś, kto nie jest mną”), jak i przekonań i refleksji na własny temat (np. „Moje przekonania na temat samego/-ej siebie nie zgadzają się ze sobą”; „Zadaję sobie pytanie, co sprawiło, że jestem tym, kim jestem, lecz nie znajduję odpowiedzi”). Zebrany materiał empiryczny pozwala odnieść się polemicznie do rozstrzygnięć proponowanych przez innych autorów w zakresie trzech ważnych problemów: (i) wzajemnych relacji między Ja i tożsamością, (ii) roli procesów poznawczych w formowaniu poczucia tożsamości oraz (iii) „dysfunkcyjnego” wymiaru poczucia tożsamości.

Pierwszy ze wskazanych problemów wiąże się z, sygnalizowanym wcześniej, brakiem wyraźnego rozróżnienia między Ja i tożsamością oraz wynikającym z tego traktowaniem pojęć odnoszących się do Ja i tożsamości zamiennie lub synonimicznie. Szczegółowym celem kilkuletniego cyklu badań prowadzonych pod moim i Suchańskiej kierunkiem (Pilarska, 2015b, w druku; Pilarska, Suchańska, 2013, 2014, 2015b; Suchańska, Worach, 2013) była empiryczna weryfikacja utartego poglądu, w myśl którego formalne charakterystyki koncepcji siebie, ściślej, złożoność Ja (Linville, 1987), zróżnicowanie Ja (Donahue i in. 1983) i odrębność Ja (Jarymowicz, 2008) stanowią wyznacz-

które są relatywnie stałe”, natomiast „tożsamość odnosi się do specyficznego aspektu Ja, który jest istotny i wzbudzany przez społeczny i środowiskowy kontekst funkcjonowania osoby” (Finckenauer i in., 2002, s. 28). Przyjmuje się tu zatem, że osoba ma jedno Ja oraz wiele różnych, składających się na owo Ja, tożsamości. Jak się wydaje, pojęcie tożsamości zostaje tu użyte w znaczeniu, jakie inni autorzy nadają pojęciu roli (Turner, 1978), roboczego pojęcia Ja (Markus, Kunda, 1986) czy spontanicznego pojęcia Ja (McGuire, Padawer-Singer, 1976).

niki czy też kryteria tożsamości (np. Block, 1961; Mandrosz-Wróblewska, 1988; Jarymowicz, 2008). Analiza otrzymanych w tych badaniach rezultatów pokazała, że powiązania między wskazanymi wyżej formalnymi charakterystykami koncepcji Ja a poczuciem tożsamości i jego poszczególnymi aspektami mają w najlepszym wypadku ograniczony, pośredni i/lub niesystematyczny charakter. W tym świetle uznać można za empirycznie potwierdzoną tezę, iż koncepcja Ja i poczucie tożsamości reprezentują odmiennie konstrukty teoretyczne i dwie realności psychologiczne.

Drugi ze wskazanych problemów nawiązuje do stosunkowo słabiej opracowanego dotąd w literaturze zagadnienia poznawczych uwarunkowań poczucia tożsamości. W serii badań (Pilarska, 2015a, 2015b, 2016; Pilarska, Suchańska, 2014) poszukiwano odpowiedzi na pytanie o związek pomiędzy poczuciem tożsamości a poznawczym funkcjonowaniem osoby, ściślej, potrzebą poznania (Cacioppo, Petty, Feinstein, Jarvis, 1996), refleksyjnością (Trapnell, Campbell, 1999), integracyjną samowiedzą (Ghorbani, Watson, Hargis, 2008) oraz procesami asymilacji i akomodacji (Pilarska, 2016; Whitbourne, 1986). Zebrane dane w znacznej mierze przemawiają na rzecz sformułowanej przeze mnie wcześniej tezy, uznającej zaangażowanie poznawcze za istotny czynnik w formowaniu poczucia tożsamości. Osoby, które cechuje wzmożona aktywność poznawcza, w szczególności zorientowana na integrowanie samodoświadczenia na przestrzeni czasu oraz równoważąca procesy asymilacji i akomodacji, wykazują silniejsze poczucie tożsamości.

Trzeci ze wskazanych problemów odnosi się do przywołanego wcześniej stanowiska w kwestii rozróżnienia między poczuciem tożsamości (jako pierwotnym i przedrefleksyjnym) i tożsamością (jako wtórną i refleksyjną), którego pochodną wydaje się być umieszczanie poczucia tożsamości raczej w obszarze z pogranicza normy i patologii (np. Oleś, 2008). Zrealizowane badania (Pilarska, 2008; Pilarska, Suchańska, 2011, 2015c, 2016) uzasadniają traktowanie poczucia tożsamości jako wymiaru różnic indywidualnych. Wobec tego można oczekiwać zróżnicowania poczucia (poczuć) tożsamości na kontinuum od normy przez subtelnie wyrażone trudności aż po wyraźne osłabienie czy utratę poczucia tożsamości. Na szczególne podkreślenie zasługuje, stwierdzony w tych badaniach, fakt występowania znaczących deficytów poczucia tożsamości w zaburzeniach osobowości, dla których – zgodnie z najnowszą edycją klasyfikacji zaburzeń psychicznych DSM – jednym z podstawowych kryteriów rozpoznania jest znaczące upośledzenie w obszarze Ja (tj. w zakresie tożsamości i samoukierunkowania; American Psychiatric Association [APA], 2013).

W kontekście powyższych rozważań i w charakterze konkluzji dotychczasowych empirycznych dociekań warto sformułować pewne wnioski dotyczące kryterium adaptacyjności poczucia tożsamości. Przede wszystkim rezultaty badań nad związkami poczucia tożsamości m.in. z dobrostanem psychicznym (Pilarska, 2012a, 2014), samooceną

(Suchańska, Worach, 2013), przywiązaniem i zdolnością do bliskości (Pilarska, Suchańska, 2015a, w druku), zaburzeniami depresyjnymi (Pilarska, 2008; Pilarska, Suchańska, 2011) oraz patologią osobowości (Pilarska, Suchańska, 2015c, 2016) dość jednoznacznie wskazują na adaptacyjny charakter silnych poczuc tożsamościowych oraz negatywne konsekwencje ich naruszenia. Ponadto przeprowadzone w ramach tych badań analizy odmiennych konfiguracji poczuc tożsamościowych wykazują adaptacyjną wartość zharmonizowanej struktury poczucia tożsamości oraz przemawiają za związkami trudności adaptacyjnych ze strukturą niezharmonizowaną i deficytową. Obserwacje te są zgodne z postawioną wcześniej tezą, że dojrzałość poczucia tożsamości wyraża się w zrównoważonym wzmocnianiu wszystkich jego wymiarów.

Podsumowanie

Prezentowany w niniejszym artykule sposób rozumienia kategorii poczucia tożsamości korzysta z teoretycznych rozstrzygnięć różnych, przywoływanych wyżej koncepcji, stanowiąc w znacznym stopniu próbę ustosunkowania się do nich oraz próbę ich syntezy. Liczne przypisy objaśniające mogą utrudniać lekturę tekstu, wynikają jednak z konieczności rozstrzygnięcia niektórych kwestii spornych i odzwierciedlają – obecną w psychologicznych studiach nad tożsamością – mnogość punktów widzenia i prób definicyjnych. Ograniczyłam swoje rozważania do problemu konceptualizacji poczucia tożsamości, a więc do możliwie klarownego wyjaśnienia tego, czym poczucie tożsamości jest (szczególnym rodzajem całościowego, osobowego doświadczania siebie) i czym nie jest (zbiorem cech przypisywanych sobie czy emocją skierowaną na siebie)²³. Pozostałam sobie przy tym pewną swobodę dokonywania dygresji, mając nadzieję na ulokowanie pojęcia poczucia tożsamości na szerszej mapie innych pojęć, w świetle których zwykle jest ono interpretowane. Przywołane w końcowej części artykułu rezultaty badań własnych dostarczają empirycznego wsparcia dla przeprowadzonych analiz teoretycznych i wydają się przemawiać na rzecz naukowej przydatności przyjętej konceptualizacji i operacjonalizacji poczucia tożsamości.

Literatura

- American Psychiatric Association (2013). *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders*. 5th edition. Washington, DC: American Psychiatric Press, Inc.
- Appelt K. (2006). *Osobowościowe uwarunkowania funkcjonowania nauczycieli w sytuacji zmiany społecznej*. Forum Oświatowe, 34(1), 5-25.

²³ Omówienie zagadnień rozwoju oraz regulacyjnych funkcji poczucia tożsamości przerosłoby ramy niniejszego opracowania. Zostaną one podjęte w kolejnym artykule, stanowiącym kontynuację i rozwinięcie przedstawionych tu rozważań.

- Bajcar B., Borkowska A., Czerw A., Gąsiorowska A., Nosal C. (2006). *Psychologia preferencji i zainteresowań zawodowych. Przegląd teorii i metod*. Warszawa: Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej.
- Bandura A. (1986). *Social foundations of thought and action: A social cognitive theory*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Bandura A. (2006). *Guide for constructing self-efficacy scales*. [W:] F. Pajares, T. Urdan (red.), *self-efficacy beliefs of adolescents* (t. 5, s. 307-337). Greenwich, CT: Information Age Publishing.
- Barnes J.C. (1992). *An exploratory analysis of the sense of identity in four divergent South African school contexts*. Praca magisterska. Pretoria: University of South Africa.
- Barron F. (1953). *An ego-strength scale which predicts response to psychotherapy*. *Journal of Consulting Psychology*, 17(5), 327-333.
- Batory A. (2010). *Dialogicality and the construction of identity*. *International Journal for Dialogical Science*, 4(1), 45-66.
- Batory A. (2012). *Wielowymiarowe i dynamiczne Ja podstawą tożsamości*. *Roczniki Psychologiczne*, 15(4), 137-159.
- Baumeister R.F., Heatherton T.F., Tice, D.M. (2000). *Utrata kontroli. Jak i dlaczego tracimy zdolność do samokontroli*. Warszawa: PARPA.
- Baumeister R.F., Muraven M. (1996). *Identity as adaptation to social, cultural, and historical context*. *Journal of Adolescence*, 19(5), 405-416.
- Berzonsky M.D. (1994). *Self-identity: The relationship between process and content*. *Journal of Research in Personality*, 28(4), 453-460.
- Beyers W., Seiffge-Krenke I. (2010). *Does identity precede intimacy? Testing Erikson's theory on romantic development in emerging adults of the 21st century*. *Journal of Adolescent Research*, 25(3), 387-415.
- Block J. (1961). *Ego-identity, role variability, and adjustment*. *Journal of Consulting Psychology*, 25(5), 392-397.
- Breakwell G.M. (2010). *Resisting representations and identity processes*. *Papers on Social Representations*, 19, 6.1-6.11.
- Brygoła E. (2013). *Podmiotowa i przedmiotowa perspektywa tożsamości osobistej we współczesnym świecie*. *Polskie Forum Psychologiczne*, 18(3), 284-302.
- Brzezińska A. (2000). *Społeczna psychologia rozwoju*. Warszawa: Scholar.
- Brzezińska A.I., Ciecuch J. (2015). *Tożsamość – nowe operacjonalizacje, nowe problemy*. *Studia Psychologiczne*, 53(3), 5-8.
- Brzozowski P. (1985). *Problemy badania poczuc. Propozycja I. D. Steinera i jej ocena*. *Roczniki Filozoficzne*, 33(4), 123-126.
- Caddell L.S., Clare L. (2013). *A profile of identity in early-stage dementia and a comparison with healthy older people*. *Aging and Mental Health*, 17(3), 319-327.
- Cacioppo J.T., Petty R.E., Feinstein J.A., Jarvis W.B.G. (1996). *Dispositional differences in cognitive motivation: The life and times of individuals varying in need for cognition*. *Psychological Bulletin*, 119(2), 197-253.
- Campbell J.D., Assanand S., Di Paula A. (2004). *Cechy strukturalne pojęcia Ja a przystosowanie*. [W:] A. Tesser, R.B. Felson, J.M. Suls (red.), *Ja i tożsamość* (s. 70-88). Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Carver C.S., Scheier M.F. (1998). *On the self-regulation of behavior*. New York, NY: Cambridge University Press.

- Donahue E.M., Robins R.W., Roberts B.W., John O.P. (1993). *The divided self: Concurrent and longitudinal effects of psychological adjustment and social roles on self-concept differentiation*. Journal of Personality and Social Psychology, 64(5), 834-846.
- Duval T.S., Wicklund R.A. (1972). *A theory of objective self-awareness*. New York, NY: Academic.
- Efklides A. (2006). *Metacognition and affect: What can metacognitive experiences tell us about the learning process?* Educational Research Review, 1(1), 3-14.
- Epstein S. (2003). *Cognitive-experiential self-theory of personality*. [W:] T. Millon, M.J. Lerner (red.), *Handbook of psychology* (t. 5, s. 159-184). Hoboken, NJ: Wiley.
- Erikson E.H. (1974). *Dimensions of a new identity*. New York, NY: Norton.
- Erikson E.H. (1997). *Dzieciństwo i społeczeństwo*. Poznań: Dom Wydawniczy Rebis.
- Eustache M.-L., Laisney M., Juskenaitė A., Letortu O., Platel H., Eustache F., Desgranges B. (2013). *Sense of identity in advanced Alzheimer's dementia: A cognitive dissociation between sameness and selfhood?* Consciousness and Cognition, 22(4), 1456-1467.
- Fenigstein A., Scheier M.F., Buss A.H. (1975). *Public and private self-consciousness: Assessment and theory*. Journal of Consulting and Clinical Psychology, 43(4), 522-527.
- Finkenauer C., Engels R.C.M.E., Meeus W.H.J., Oosterwegel A. (2002). *Self and identity in early adolescence: The pains and gains of knowing who and what you are*. [W:] T. Brinthaupt, R. Lipka (red.), *Understanding early adolescent self and identity* (s. 25-56). NY: Suny Press.
- Fitts W.H., Warren W.L. (1996). *Tennessee Self-Concept Scale*. Los Angeles, CA: Western Psychological Services.
- Freud Z. (2005). *Poza zasadą przyjemności*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Galdowa A. (red.) (2000). *Tożsamość człowieka*. Kraków: Wydawnictwo UJ.
- Ghorbani N., Watson P.J., Hargis M.B. (2008). *Integrative Self-Knowledge Scale: Correlations and incremental validity of a cross-cultural measure developed in Iran and the United States*. Journal of Psychology: Interdisciplinary and Applied, 142(4), 395-412.
- Grzegolowska-Klarkowska H. (1988). *Właściwości tożsamości a stopień i rodzaj obronności w warunkach zagrożenia Ja*. [W:] M. Jarymowicz (red.), *Studia nad spostrzeganiem relacji „ja-inni”: Tożsamość, indywidualność-przynależność* (s. 103-124). Wrocław: Ossolineum.
- Grzegorek T. (2000). *Tożsamość a poczucie tożsamości*. [W:] A. Galdowa (red.), *Tożsamość człowieka* (s. 53-70). Kraków: Wydawnictwo UJ.
- Gutowski P. (2011). *Nauka, filozofia i życie. U podstaw myśli Williama Jamesa*. Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Harwas-Napierała B. (2007). *Tożsamość jednostki w epoce współczesnych przemian*. [W:] B. Harwas-Napierała, H. Liberska (red.), *Tożsamość a współczesność. Nowe tendencje i zagrożenia* (s. 11-24). Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Higgins E.T. (1987). *Self-discrepancy: A theory relating self and affect*. Psychological Review, 94(3), 319-340.
- Jakubik A., Brodnyk W., Pałyska M., Raduj J., Świt T., Welbel S. (1992). *Ocena funkcjonowania osobowości u osób uzależnionych od alkoholu. Badania empiryczne*. Alkoholizm i Narkomania, 11/12, 129-148.
- James W. (1890). *The principles of psychology*. New York, NY: Dover.
- James W. (2002). *Psychologia: kurs skrócony*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Jarymowicz M. (1984). *Spostrzeganie własnej indywidualności*. Wrocław: Ossolineum.
- Jarymowicz M. (red.) (1988). *Studia nad spostrzeganiem relacji „ja-inni”: Tożsamość, indywidualność-przynależność*. Wrocław: Ossolineum.

- Jarymowicz M. (1989). *Próba konceptualizacji pojęcia „tożsamość”: spostrzegana odrębność „ja-inni” jako atrybut własnej tożsamości*. *Przełęcz Psychologiczny*, 32(3), 655-669.
- Jarymowicz M. (2008). *Psychologiczne podstawy podmiotowości*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Karaś D., Kłym M., Ciecuch J. (2013). *Eudajmonistyczny dobrostan psychiczny a kształtowanie poczucia tożsamości w sferze edukacyjnej i zawodowej*. *Psychologia Rozwojowa*, 18(1), 87-101.
- Kernberg O.F. (2006). *Identity: Recent findings and clinical implications*. *Psychoanalytic Quarterly*, 75(4), 969-1004.
- Kolańczyk A. (1999). *Czuje, myślę, jestem. Świadomość i procesy psychiczne w ujęciu poznawczym*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Kosmatka R.M. (2014). *Zasoby osobiste osób bezdomnych a strategie radzenia sobie w sytuacji trudnej*. Niepublikowana koncepcja pracy doktorskiej. Warszawa: Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego.
- Kotlarska-Michalska A. (2007). *Czynniki utrudniające proces tworzenia się tożsamości współczesnej młodzieży*. [W:] B. Harwas-Napierała, H. Liberska (red.), *Tożsamość a współczesność. Nowe tendencje i zagrożenia* (s. 129-155). Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Kroger J. (1993). *Ego identity: An overview*. [W:] J. Kroger (red.), *Discussions on ego identity* (s. 1-20). New York, NY: Psychology Press.
- Kwapis K., Brygoła, E. (2013). *Tożsamość osobista w ujęciu emotywno-refleksyjnym: zawartość, funkcje i procesy kształtowania tożsamości*. *Opuscula Sociologica*, 4, 33-49.
- Lachowicz-Tabaczek K. (2000). *Wpływ tożsamości narodowej na ocenę reprezentantów obcych narodowości: o dwóch konsekwencjach narodowej identyfikacji*. *Przełęcz Psychologiczny*, 43(4), 373-394.
- Lee R.M., Yoo H.C. (2004). *Structure and measurement of ethnic identity for Asian American college students*. *Journal of Counseling Psychology*, 51(2), 263-239.
- Linville P.W. (1987). *Self-complexity as a cognitive buffer against stress-related illness and depression*. *Journal of Personality and Social Psychology*, 52(4), 663-676.
- Luyckx K., Schwartz S.J., Berzonsky M.D., Soenens B., Vansteenkiste M., Smits I., Goossens, L. (2008). *Capturing ruminative exploration: Extending the four-dimensional model of identity formation in late adolescence*. *Journal of Research in Personality*, 42(1), 58-82.
- Majczyzna M. (2000). *Podmiotowość a tożsamość*. [W:] A. Gałdowa (red.), *Tożsamość człowieka* (s. 35-52). Kraków: Wydawnictwo UJ.
- Mandrosz-Wróblewska J. (1988). *Tożsamość i niespójność „ja” a poszukiwanie własnej odrębności*. Wrocław: Ossolineum.
- Markus H., Kunda Z. (1986). *Stability and malleability of the self-concept in the perception of others*. *Journal of Personality and Social Psychology*, 51(4), 858-866.
- Markus H., Nurius P. (1986). *Possible selves*. *American Psychologist*, 41(9), 954-969.
- May R. (1973). *Psychologia i dylemat ludzki*. Warszawa: IW Pax.
- Melchior M. (1993). *Kategoria tożsamości jako wyzwanie badawcze*. [W:] A. Jawłowska, M. Kempny, E. Tarkowska (red.), *Kulturowy wymiar przemian społecznych* (s. 229-244). Warszawa: Instytut Filozofii i Socjologii PAN.
- McAdams D.P. (1988). *Power, intimacy, and the life story: Personological inquiries into identity*. New York, NY: Guilford Press.
- McGuire W., Padawer-Singer A. (1976). *Trait salience in the spontaneous self-concept*. *Journal of Personality and Social Psychology*, 33(6), 743-754.

- Nęcka E., Orzechowski J., Szymura B. (2006). *Psychologia poznawcza*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- O'Brien E.J., Epstein S. (1988). *MSEI: The Multidimensional Self-esteem Inventory*. Odessa, FL: Psychological Assessment Resources, Inc.
- Oleszkowicz, A. (2006). *Bunt młodzieńczy. Uwarunkowania, formy, skutki*. Warszawa: Scholar.
- Oleś P.K. (2000). *Psychologia przełomu połowy życia*. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Oleś P.K. (2008). O różnych rodzajach tożsamości oraz ich stałości i zmianie. [W:] P. K. Oleś, A. Batory (red.), *Tożsamość i jej przemiany a kultura* (s. 41-84). Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Oleś P.K., Batory, A. (red.) (2008). *Tożsamość i jej przemiany a kultura*. Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Opozda D. (2006). *Wychowawcze oddziaływanie rodziców w zakresie kształtowania tożsamości młodzieży*. Roczniki Nauk Społecznych, 34(2), 49-56.
- Oyserman D., Elmore K., Smith G. (2012). *Self, self-concept, and identity*. [W:] M. Leary, J. Tangney (red.), *Handbook of self and identity* (s. 69-104). New York, NY: Guilford Press.
- Peretti P.O., Wilson T.T. (1995). *Unfavorable outcomes of the identity crisis among African-American adolescents influenced by enforced acculturation*. Social Behavior and Personality, 23(2), 171-176.
- Phinney J.S., Ong A.D. (2007). *Conceptualization and measurement of ethnic identity: Current status and future directions*. Journal of Counseling Psychology, 54(3), 271-281.
- Pilarska A. (2008). *Właściwości struktury tożsamości a nasilenie symptomów depresyjnych*. Przegląd Psychologiczny, 51(3), 375-392.
- Pilarska A. (2012a). *Ja i tożsamość a dobrostan psychiczny*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe WNS UAM.
- Pilarska A. (2012b). *Wielowymiarowy Kwestionariusz Tożsamości*. [W:] W.J. Pałuchowski, A. Bujacz, P. Haładziński i L. Kaczmarek (red.), *Nowoczesne metody badawcze w psychologii* (s. 167-188). Poznań: Wydawnictwo Naukowe WNS UAM.
- Pilarska A. (2014). *Self-construal as a mediator between identity structure and subjective well-being*. Current Psychology, 33(2), 130-154.
- Pilarska A. (2015a). *Motywacja epistemiczna a poczucie tożsamości u kobiet w okresie wkraczania w dorosłość oraz średniej i późnej dorosłości*. Psychologia Rozwojowa, 20(4), 73-90.
- Pilarska A. (2015b). *Contextualized self-views and sense of identity*. Personality and Individual Differences, 86, 326-331.
- Pilarska A. (2016). *Contribution of cognitive-motivational factors to the sense of identity*. Current Psychology. Opublikowany online. doi: 10.1007/s12144-016-9435-1.
- Pilarska A. (w druku). *Wielość ról a poczucie tożsamości u kobiet we wczesnym i późniejszym okresie dorosłości*. Roczniki Psychologiczne.
- Pilarska A., Suchańska A. (2011). *Tożsamość a depresja*. Czasopismo Psychologiczne, 17(2), 267-276.
- Pilarska A., Suchańska A. (2013). *Strukturalne właściwości koncepcji siebie a poczucie tożsamości. Fakty i artefakty w pomiarze spójności i złożoności koncepcji siebie*. Studia Psychologiczne, 51(2), s. 29-42.
- Pilarska A., Suchańska A. (2014). *Identity processes and identity senses: Does self-complexity matter?* [W:] K. Adamczyk, M. Wysota (red.), *Functioning of young adults in a changing world* (s. 35-49). Kraków: Wydawnictwo Libron.
- Pilarska A., Suchańska A. (2015a). *Procesy tożsamości i poczucie tożsamości: wzajemne powiązania oraz znaczenie dla zdolności do bliskości*. Studia psychologiczne, 53(3), 91-104.

- Pilarska A., Suchańska A. (2015b). *Self-complexity and self-concept differentiation – What have we been measuring for the past 30 years?* Current Psychology, 34(4), 723-743.
- Pilarska A., Suchańska A. (2015c). *Poczucie tożsamości a przejawy zaburzeń osobowości – wyniki badań populacji nieklinicznej.* Psychiatria Polska, 49(3), 599-613.
- Pilarska A., Suchańska A. (2016). *Personality organization and sense of identity across clinical and non-clinical populations.* Current Issues in Personality Psychology, 4(1), 31-40.
- Pilarska A., Suchańska A. (w druku). *Zdolność do bliskości w relacjach przywiązanie i poczucie własnej tożsamości.* Społeczeństwo i Rodzina.
- Poczucie. (b.d.). [W:] *Słownik języka polskiego.* Pobrano z: <http://sjp.pwn.pl/szukaj/poczucie.html>
- Reiter P.L., Katz M.L., Ferketich A.K., Ruffin M.T., Paskett E.D. (2009). *Appalachian self-identity among women in Ohio Appalachia.* Journal of Rural Community Psychology, 12(1), 1-13.
- Reykowski J. (1992). *Procesy emocjonalne. Motywacja. Osobowość.* Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Rogozinska-Pawelczyk A. (2011). *Od relacyjnego do transakcyjnego kontraktu psychologicznego – zmieniający się paradygmat.* Zarządzanie Zasobami Ludzkimi, 3-4(80-81), 61-76.
- Rotter J.B. (1966). *Generalized expectancies for internal versus external control of reinforcement.* Psychological Monographs, 80(1), 1-28.
- Rusiak D. (2014). *Postawy rodzicielskie rodziców a kształtowanie się tożsamości osób w okresie wczesnej dorosłości.* [W:] E. Topolewska, E. Skimina, S. Skrzek (red.), *Młoda psychologia* (t. 2, s. 111-124). Warszawa: Liberi Libri.
- Schlenker B.R. (1985). *Identity and self-identification.* [W:] B.R. Schlenker (red.), *The self and social life* (s. 65-99). New York, NY: McGraw-Hill.
- Schwartz S.J., Luyckx K., Crocetti E. (2015). *What have we learned since Schwartz (2001)? A reappraisal of the field.* [W:] K. McLean, M. Syed (red.), *Oxford handbook of identity development* (s. 539-561). New York, NY: Oxford University Press.
- Sedikides C., Strube M. J. (1997). *Self-evaluation: To thine own self be good, to thine own self be sure, to thine own self be true, and to thine own self be better.* [W:] M.P. Zanna (red.), *Advances in Experimental Social Psychology* (t. 29, s. 209-269). NY: Academic Press.
- Showers C. (1992). *Compartmentalization of positive and negative self-knowledge: Keeping bad apples out of the bunch.* Journal of Personality and Social Psychology, 62(6), 1036-1049.
- Siuta J. (red.) (2005). *Słownik psychologii.* Kraków: Wydawnictwo Zielona Sowa.
- Sokolik M. (1996). *Psychoanaliza i Ja.* Warszawa: Jacek Santorski & Co.
- Starzomska M. (2009). *Application of the concept of egosyntonicity to the assessment of anorexic patient's competence.* Archives of Psychiatry and Psychotherapy, 11(1), 39-43
- Stepnicka A. (2000). *Podmiotowe aspekty „ja” a koncepcja siebie.* Roczniki Psychologiczne, 3, 49-70.
- Strack F., Deutsch R. (2004). *Reflective and impulsive determinants of social behavior.* Personality and Social Psychology Review, 8(3), 220-247.
- Styła R., Jankowski K., Suszek H. (2010). *Skala niespójności Ja (SN:Ja).* Studia Psychologiczne, 48, 31-43.
- Suchańska A., Worach A. (2013). *Złożoność koncepcji siebie a poczucie tożsamości.* Roczniki Psychologiczne, 16(2), 45-61.
- Swann W.B., Rentfrow P.J., Guinn J. (2003). *Self-verification: The search for coherence.* [W:] M. Leary, J. Tangney (red.), *Handbook of self and identity* (s. 367-383). New York, NY: Guilford.
- Swann W.B., Bosson J.K. (2010). *Self and identity.* [W:] S.T. Fiske, D.T. Gilbert, G. Lindzey (red.), *Handbook of social psychology* (t. 1, s. 589-628). Hoboken, NJ: Wiley & Sons Inc.

- Szewczuk W. (red.) (1979). *Słownik psychologiczny*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Taylor S.E., Neter E., Wayment H.A. (1995). *Self-evaluation processes*. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 21(12), 1278-1287.
- Trapnell P.D., Campbell J.D. (1999). *Private-self consciousness and the five factor model of personality: Distinguishing rumination from reflection*. *Journal of Personality and Social Psychology*, 76(2), 284-304.
- Trzebińska E. (2002). *Automatic and controlled processing in self-understanding*. *Polish Psychological Bulletin*, 33(2), 27-36.
- Turner R.H. (1978). *The role and the person*. *American Journal of Sociology*, 84(1), 1-23.
- Twardowski K. (1965). *Wybrane pisma filozoficzne*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Vignoles V.L., Regalia C., Manzi C., Gollidge J., Scabini E. (2006). *Beyond self-esteem: Influence of multiple motives on identity construction*. *Journal of Personality and Social Psychology*, 90(2), 308-333.
- Wasilewska Ż.M. (2014). *Wartości i kształtowanie się tożsamości a postrzegana jakość związku kohabitacyjnego*. [W:] E. Topolewska, E. Skimina, S. Skrzek (red.), *Młoda psychologia* (t. 2, s. 125-143). Warszawa: Liberi Libri.
- Whitbourne S.K. (1986). *The me I know: A study of adult identity*. New York, NY: Springer-Verlag.

On the concept of the sense of identity: overview of problems and proposed conceptualization

Issues of the sense of identity have been of continuing interest within different areas of psychology and related fields, such as philosophy, pedagogy, sociology, and cultural anthropology. The popularity of this subject is reflected in the diversity of – not always explicitly stated – meanings, in which the term sense of identity is nowadays being used. The terminological and methodological discrepancies greatly hinder answering the basic questions, namely, what is, what functions are served by, and how the sense of identity develops? Inconsistencies in these matters appear not only between distinct disciplines, but also between researchers from the same field of knowledge, including psychology. It is these inconsistencies that constitute the subject of this paper. The article does not aim at a comprehensive analysis of the problem of the sense of identity, but rather at pointing out some of the many concerns and doubts that have been raised about the issue of the sense of identity in the field of psychology, and to propose a conceptualization of this phenomenon.

Key words: sense of identity, identity, self, self-concept

